

Proba

De gouden bron
De Bijbel in verzen van Vergilius

vertaald en ingeleid door
Mieke de Vos

Damon

Inhoud

5

Inleiding 7

Bibliografie 19

De gouden bron 21

Aan de keizer 23

Aan de lezer 24

Het Oude Testament 27

De schepping van hemel en aarde 29

De scheiding van land en water 31

Planten en dieren bevolken de aarde 32

De schepping van Adam en Eva 33

God spreekt tot Adam en Eva 35

Adam en Eva in het paradijs 36

Eva en de slang 37

Eva haalt Adam over om van de appel te eten 39

Gods toorn barst los 40

Adam ontkent alle schuld 41

De verdrijving uit het paradijs 42

Kaïn en Abel 44

Nieuwe straffen voor de mensheid 45

De zondvloed 46

Exodus en Koningen 47

Het Nieuwe Testament	49
De geboorte van Jezus	52
De kindermoord te Bethlehem	53
De doop in de Jordaan	54
Proba belijdt haar geloof	56
Jezus weerstaat de duivel	57
De Bergrede	59
Jezus en de rijke jongeling	61
De vissers op het meer van Galilea,	
Jezus kalmeert de storm	63
Jezus wandelt over het water	64
De intocht in Jeruzalem	65
Jezus verdrijft de geldwisselaars uit de tempel	66
Het laatste avondmaal	67
Jezus sterft aan het kruis	68
Jezus staat op uit de dood	70
De belofte van het eeuwige leven	71
Jezus stijgt op naar de hemel	72
Een ode aan Hemelvaartsdag	73
 Aantekeningen	 75
Namen en begrippen	83
Over de vertaler	85

Inleiding

Een van Proba's beroemdste tijdgenoten, de kerkvader en Bijbelvertaler Hieronymus van Stridon (ca. 347 - 420), was zo'n hartstochtelijk liefhebber van de voorchristelijke Latijnse literatuur dat het hem in gewetensnood bracht. In een van zijn brieven beschreef hij hoe hij tot in zijn slaap werd achtervolgd door schuldgevoelens over zijn enthousiasme voor Cicero. Hij droomde dat Christus tot hem sprak. 'Wie ben jij?', vroeg Christus. Hieronymus antwoordde, bevend van angst: 'Ik ben een christen.' Daarop beet Jezus hem toe: 'Jij bent geen christen, je bent een Ciceroniaan!'

Dit verhaal verklaart de grote populariteit van Proba's *Cento Vergilianus de laudibus Christi* in de late oudheid en middeleeuwen. Haar loflied op Christus in verzen van Vergilius overbrugde tegenstellingen tussen het christelijke geloof en de klassieke literaire traditie. Proba incorporeerde allerlei thema's en motieven uit de antieke mythologie zo kunstig in een samenvatting van de Bijbel van slechts 694 verzen, dat haar synthese volkomen natuurlijk en harmonieus aanvoelt. Idyllische landschappen uit de pastorale poëzie vormen de hof van Eden, het verval van de mensheid in de antieke mythologie valt samen met de zondeval en zowel Aeneas als Jezus gaan hun volgelingen voor in een zoektocht naar een betere wereld. Door de werken van Vergilius te demonteren en samen te voegen tot een nieuw, christelijk geheel, stelde Proba haar lezers in staat om tegelijk te genieten van Vergilius en de belangrijkste Bijbelverhalen tot zich nemen. Ter-

wijl Hieronymus zich tevergeefs voornam op te houden met het lezen van klassieke auteurs die niet in Christus geloofden, konden lezers van het *Cento Vergilianus* zich laven aan de bron van het geloof in het gouden Latijn van Rome's grootste dichter.

Proba's leven en werk

Zoals vaker bij auteurs uit de oudheid is er weinig bekend over Faltonia Betitia Proba, behalve dat ze ergens tussen 320 en 380 leefde en behoorde tot de hoogste kringen van Rome. Haar vader, broer, echtgenoot en haar twee zonen bekleedden de belangrijkste bestuurlijke functies, zoals consul en prefect van Rome. Het *Cento* is het enige bekende werk van haar hand. In de eerste acht regels meldt Proba dat ze al een of meerdere werken heeft geschreven over een burgeroorlog. Sommige onderzoekers menen dat het gaat om een verloren gegane tekst over de strijd tussen Constantius II en Magnentius tussen 351 en 353, waarin haar man, op dat moment prefect van Rome, zich tijdig aansloot bij het kamp van keizer Constantius. Vermoedelijk bekeerde Proba zich enige jaren later tot het christendom en begon ze te werken aan haar *Cento*. Of haar gezinsleden ook overgingen tot het christendom of trouw bleven aan de pagane godsdienst is niet met zekerheid te zeggen. In de laatste twee regels van het *Cento* roept Proba haar man op om samen met haar Hemelvaartsdag te vieren en spreekt ze de hoop uit dat hun kleinkinderen vasthouden aan het geloof. Tenminste één kleinkind werd een prominent lid van de christelijke gemeenschap in Rome: Proba's kleindochter Anicia Faltonia Proba was eveneens auteur van christelijke poëzie en

werd door de al genoemde Hieronymus geprezen als een steunpilaar van het geloof.

Wat mij betreft staat één ding vast over Proba, en dat is dat ze een uitstekende opleiding heeft genoten. Veel Romeinen kenden grote passages van Vergilius en andere klassieke auteurs uit hun hoofd, maar Proba's werk overstijgt dit. Om haar *Cento* te kunnen schrijven moet ze een buitengewoon erudiete vrouw zijn geweest. Ze had een grondige kennis van het oeuvre van Vergilius en van de andere auteurs die ze citeert, van de Griekse mythologie en uiteraard van de Bijbel. Haar vermogen om al deze losse elementen om te smeden tot een pakkende en bondige tekst veronderstelt behalve een groot literair talent ook een diepgaande vorming.

Wat is een Cento?

Het Latijnse woord *cento* betekent lappendeken. Een cento is een collage van hele of halve dichtregels van oudere werken, die als mozaïekstenen werden samengevoegd tot een nieuw gedicht, met een geheel nieuwe betekenis. Griekse cento's werden gevormd met verzen uit Homerus' *Ilias* en *Odyssee*, Latijnse met verzen uit de *Aeneis* van Vergilius. Dit waren de twee meest canonieke auteurs, met wie geschoolde mensen vertrouwd waren en van wie ze, zoals gezegd, belangrijke passages uit het hoofd kenden.

Een bekend voorbeeld is het *Cento Nuptialis* van Proba's tijdgenoot Ausonius (ca. 310 – 393), een cento over het 'huwelijk' van Dido en Aeneas, waar de verzen van Vergilius buiten hun oorspronkelijke verband radicaal van betekenis veranderen. Ausonius bouwt bijvoorbeeld een seksscène op uit verzen over Dido's dood en gevech-

ten van Aeneas: 'driemaal richt ze zich op van het bed / driemaal wentelt ze zich om, hij blijft onverschrokken / rust noch uitstel: hij heeft de sleutel stevig vastgezet' (r. 123-124).

10

Hoogopgeleide Romeinen vermaakten zich vermoedelijk met de manier waarop Ausonius een scabreus gedicht samenstelde uit verzen van Vergilius, die hij zo van hun plechtige en verheven karakter beroofde. Proba gebruikte de verheven taal van Vergilius juist voor een serieus doel. Zij tilde zijn werk naar een hoger niveau door er een religieuze betekenis aan te geven. Ze lichtte verzen uit al zijn werken, de *Aeneis*, de *Eclogae* en de *Georgica*, een leerdicht over het boerenbedrijf. Het knappe is dat haar cento niet leest als een lappendeken van losse gedichten. Zelfs versregels die ze samenstelde uit halve verzen uit verschillende werken sluiten naadloos op elkaar aan. Precies dit was het doel van cento-dichters, naast het creëren van nieuwe betekenissen. Proba excelleerde in beide doelen en geldt daarmee als misschien wel de beste vertegenwoordiger van dit genre.

Vergilius 'veranderd en verbeterd'

Hoe kwam Proba op het idee om de Bijbel samen te vatten in verzen van Vergilius? Vergilius (70-19 v.Chr.) was immers al overleden toen Jezus nog geboren moest worden en zijn werk is doordrenkt met verwijzingen naar de Griekse mythologie en godenwereld. Die goden wonen op de Olympus, Aeneas zeilt van Troje naar Italië. Bijbelse namen als Jezus Christus, Maria of Johannes komen niet voor bij Vergilius, evenmin als de plaatsnamen Jeruzalem, Bethlehem of Nazareth.

Proba

De gouden bron

Voor Rome's leidsman, stralend als een tweede zon,
met recht en mildheid heerst u over het halve rijk,
de hoop der wereld, trots van uw broer, lees Maro's verzen,
veranderd en verbeterd om Gods woorden weer te geven,
uw dienaars herschreef dit werk naar uw bevelen.

Voor u bezingt hij voortaan hoe God de wereld schiep,
de hemel en aarde eerst, toen vormde Hij de mens
uit klei. Voor u vertelt hij over Christus' geboorte,
de kindermoord te Bethlehem, wijzen uit het oosten,
dat Christus op het meer van Galilea wandelde,
het slavenjuk verbrak en ons verlost van de dood.
Met hulp van het ware kruis verrees Hij uit het graf,
en voer ten hemel, als eeuwig heerser over zijn rijk.

Ik bid u, lees en herlees dit werk, en laat het na
aan Arcadius, opdat zijn nageslacht, ja, heel uw huis,
het woord van God ontvangen én verkondigen mag.

't Is lang geleden, maar ik beken: ooit schreef ik gedichten over leiders die de vrede schonden, vanuit een buitensporige wens de macht te grijpen, en over moord en doodslag, wrede strijd van vorsten, gevechten tussen naaste verwanten, glimmende schilden, besmeurd met bloed van vaders, oorlogstrofeeën, geroofd van familieleden, wijd en zijd gevierde triomfen, gedode burgers in steeds opnieuw ontvolkte steden, geweld en strijd heb ik meer dan genoeg herdacht.

Almachtige God, ik bid U, ontvang mijn heilig lied, uw geest alleen is eeuwig en oneindig, open uw mond, ontsluit de geheime kamer van mijn hart, opdat ik, Proba, uw profeet, uw mysterie verkondigen mag. Ik streef niet langer naar nectar, zoek geen ambrozijn, ik wil de muzen niet meer naar Aons rotsen leiden. Het loos gerucht dat stenen kunnen spreken, de drievoet, versierd met laurier, lege gebeden, volg ik evenmin als de valse goden en Penaten uit het vroegste Rome.

Mijn doel is niet als dichter groter roem te vinden, of povere lof te oogsten voor een menselijk streven. Gebaad in de Castalische bron doe ik als de zaligen, en pleng een dronk van heilig licht. Mijn dorst geleest, begint mijn zang. Kom nader, Heer, en richt mijn geest, vertel hoe Vergilius Christus' vrome daden bezong.